

УДК 333(091)(497.15) "1945/1953"

БУДИМИР МИЛИЧИЋ

ПОГЛЕД НА ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ СЕЛА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945–1953. ГОДИНЕ

Период 1945–1953. године, мада је временски трајао непуну деценију, набијен је, као ниједан раније, силним, судбоносним, противурјечним и згуснутим унутрашњим и спољним појавама, догађајима, збивањима и процесима неслушене револуционарне жестине и интензитета и далеко-сежног домета, који су засјекли у живо ткиво сеоске средине. Пратиле су их дубоке друштвене и економске промјене, поремећаји и потреси, политичке, административне и репресивне стеге власти, револуционарни занос, индивидуалне и колективне психолошке трауме и прикривени и отворени отпори који су сламани примјеном разноврсних, па и сурових средстава. То не изненађује, када се зна на којим основама и у каквом националном и међународном амбијенту су извођени корјенити друштвени заокрети и промјене и кроз какве је све буре и мијене пролазила Југославија. У вртлогу матице револуционарних токова нашло се патријархално, непросвијеђено и традиционалним нормама мишљења, понашања и живота заробљено, бременим сиромаштва притиснуто и усљед ратних страха пострадало, опустошено и увелико у згаришта претворено село. Као такво оно ће уживати у мирнодопским благодетима колико их је могло пружити сиромашно друштво, задуго бити златни мајдан државне акумулације и посредно мање-више искусити посљедице нестабилних и конфликтних међународних односа. Што је 1953. година узета као горња временска гралица за то постоје убједљиви разлози. С том годином се, наиме, завршава прва фаза социјалистичког преображаја села, како га је замишљала, дефинисала и спроводила комунистичка авангарда, евидентно слаби социјално насиље и економско исцрпљивање села укидањем обавезног откупа пољопривредних производа, везаних цијена, ограничења права слободног располагања иметком, ограничења слободе кретања грађана из једног мјеста у друго и административног укључивања вишка сеоске радне снаге у неаграрне привредне дјелатности, сужавањем базе коришћења бесплатне радне снаге као извора државне акумулације, напуштањем концепције социјализације села и увођењем тржишних односа код приватног сектора. Истовремено се напушта догматско схватање да сиромашни сељаци сâмим својим социјалним положајем представљају политички најпрогресивнију снагу сеоске средине и главни ослонац државе за радикалан друштвени и економски преображај села на социјалистичким основама. Евидентно је да се од тада изјесно либерализује друштвени живот. Изузетно динамичан развој Југославије, па сходно томе и Босне и Херцеговине, пун изненадних обрта, обликован је под утицајем савремених балканских, европских и свјетских историјских збивања. Друкчије није могло ни бити, зна ли се да се тај развој одвијао у сјенци изразито заоштрених међународних односа, хладноратовске блоковске подјеле свијета на идеолошкој основи, трке велесила у нуклеарном наоружању, распламсавања антиколонијалне ослободилачке борбе народа Азије, Африке и Јужне Америке, револуционарних преврата, распрострањања социјалистичког поретка на више земаља европског, азијског, афричког, па и америчког континента, радикалне измјене плапетарне политичке карте, рађања прогресивног покрета несврстаности и изложености Југославије притисцима Запада и Истока.

Стратегија друштвеног и привредног преображаја села почивала је на класном и идеолошком приступу уређења веома сложеног аграрног и селачког питања. Ти процеси су се одвијали у условима бременитим читавим комплексом политичких, економских и социјалних проблема. Као средишно поприште ратних окршаја и операција у Југославији, Босна и Херцеговина је претрпјела огромне људске губитке од 541.717 до 700.000 душа¹ и разарања и пустошења материјалних и културних добара у висини од преко 62 милијарде динара². Многа села су претворена у згаришта и полупуста станишта са запуштеним и опустошеним газдинствима³. У односу на предратно стање, сточни фонд је смањен за 43,5% код говеда и 62,5% код оваца, број воћних стабала за три милиона, винограда за 2.702 ха и пољопривредних справа, алата и остале опреме за преко три милиона комада⁴. То је увелико погоршавало ионако тежак положај највећег дијела сеоског живља, осудивши га за дужи период да живи и ради по укоријењеним нормама, обичајима и навикама. О томе увјерљиво свједочи податак да су сеоске куће у већини биле некомформне, без потребних хигијенских уређаја и са земљаним подом, отвореним огњиштем и једном просторијом. Израз лошег социјалног и културног стања села био је да све до 1950. не познаје снабдијевање водом из водовода. Ту важну потребу задовољавало је из хигијенски незаштитених извора, бунара, ријека, потока, језера, цистерни, па и локава.⁵ Животне прилике селака, у том погледу, ниуколико се нису промијениле у односу на 19. вијек. Посљедице тога биле су честе појаве епидемије трбушног тифуса, паратифуса, дизентерије и кожних болести.⁶ На ком се економском и цивилизацијском нивоу налазила Босна и Херцеговина 1950. године рјечито говори податак да се једва 15% њеног становништва снабдијевало водом из водоводне мреже према 60% до 75% у САД, Великој Британији, Француској, Њемачкој, Швајцарској и Холандији прије другог свјетског рата.⁷ Економски момент условио је да се у пољопривреди дуго задржи застарјели начин привређивања. Почетком 1946. двије трећине газдинства је још увијек земљу обрађивало помоћу рала. Сијачица је била велика ријеткост, тако да је на једну долазило 2.500 газдинстава. Примјена агротехничких мјера тада је била готово непозната.⁸

Структурним промјенама друштвених односа на селу мотивисани су провођење аграрне реформе 1945. и 1953. године, оснивање државних пољопривредних добара, изградња разгранате мреже општинских земљорадничких задруга, социјализација села по совјетском образцу, с ембрионалним зачецима 1945. године, укидање тржишних односа за које је сматрано да су неспојиви са социјалистичким системом и укључивање приватног сектора у планску централизовану привреду под државном контролом и руковођењем. Приватна својина над средствима за производњу привремено је толерисана, која је у извјесној перспективи имала бити затрta. Цијели период 1945–

- 1 Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Фонд Министарство социјалног старања НРБиХ (сигн. МСС), к. 1, година 1945, док. бр. 1093/45. Извјештај Министарства социјалне политике НРБиХ од 12. 07. 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд.
- 2 Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд Репарациона комисија Владе ФНРЈ, сигн. 54–6–23. Извјештај Земаљске управе народних добара за Босну и Херцеговину од 07.06. 1945. Предсједништву Народне владе за Босну и Херцеговину
- 3 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, сигн. XI–1/15. Анализа стања привреде Босне и Херцеговине из 1946. године.
- 4 АЈ. сигн. 54–6–23. Извјештај Земаљске управе народних добара за Босну и Херцеговину од 07.06.1945. Предсједништву Народне владе за Босну и Херцеговину; АЈ, Фонд Министарство за федералне јединице Владе ДФЈ, сигн. 22–1–1. Извјештај Земаљске комисије за ратну штету Босне и Херцеговине од 27.09.1945. Министарству за Босну и Херцеговину–Београд.
- 5 АБиХ, Фонд Савјет за народно здравље и социјалну политику НРБиХ (СЗС), к. 140, година 1950, док. бб. Извјештај Одјељења за комуналну хигијену (Централног хигијенског завода у Сарајеву) о његовим задацима, од 08.11.1945.
- 6 Ibidem.
- 7 Ibidem.
- 8 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, сигн. XI–1/15. Анализа стања привреде Босне и Херцеговине из 1946. године.

1953. испуњен је безуспјешним трагањима и лутањима у изналажењу ваљаног обрасца за социјалистички преображај села. У почетку је сматрано да се кључ налази у развоју општег земљорадничког задругарства. Међутим, почетком 1949, под утицајем раскола у међународном комунистичком покрету и социјалистичкој заједници изазваног сукобом Југославије са Совјетским Савезом и осталим социјалистичким земљама, закратко се усваја оријентација укидања приватног власништва у аграру. Када је убрзо, 1953, напуштен систем сељачких радних задруга, поново се реафирмише значај општег земљорадничког задругарства и социјалистичких пољопривредних газдинстава као главних чинилаца, уз културу и просвјету, општег прогреса и социјализације села.

Успостављањем социјалистичког поретка стекли су се неопходни друштвени услови за спровођење аграрне реформе без плаћања новчане накнаде бившим земљовласницима, која је почивала на начелу да земља припада онима који је обрађују. Циљ реформе из 1945. био је да се, у складу општег преустројства друштва, из основа промијене аграрни посједовни односи, учини крај класичним облицима израбљивања у области аграра, формира социјалистички пољопривредни сектор као клица и фактор изградње социјалистичких друштвених односа на селу и, што је особито важно, створи бројчапо јак и компактан словенски етнички простор према Мађарској и Румунији. Критеријум за додјелу земље и колонизацију састојао се од процјене политичке подобности и социјалне потребе аграрних субјеката. Предност су имали учесници НОБ-е и жртве фашистичког терора. Ни сами учесници НОБ-е и револуције нису били равноправни. Народни хероји, њихове породице и официри Југословенске армије добијали су земљишни посјед до 30% већи него остали аграрни интересенти.⁹ На ову појаву раније није обраћана пажња. Правно и стварно то је значило озваничење процеса раслојавања револуционарне структуре и рађања привилегованог слоја по основу ратне заслуге и среће. Усвојеним законом ограничен је посјед земљорадника на 20 до 45 ха, неземљорадника на 3 до 5 ха и вјерских устапова на 10 ха и у изузетним случајевима на 30 ха. Под удар аграрне реформе дошао је вишак посједа изнад законом утврђеног максимума или у цјелини посјед земљорадника, неземљорадника, свјетовних правних лица и вјерских организација, установа и објеката.¹⁰ Дубоке промјене аграрних својинских односа наишле су на жестоко супротстављање цркве, Исламске вјерске заједнице и легалне грађанске опозиције, као и на незадовољство крупних земљопосједника и осталих објеката аграрне реформе.¹¹

У Босни и Херцеговини је укупно експроприсано 18.479 посједа, од чега је у Земљишни фонд аграрне реформе и колопизације ушло свега 110.502,9 ха обрадиве и необрадиве земље.¹² То је била кап воде у мору сеоских паупера од најмање 855.000 душа. У свему је подијељено 25.106,8 ха обрадиве земље на 11.662 мјесна аграрна интересента и 1.620 унутрашњих колониста. Државним пољопривредним добрима, земљорадничким задругама, сељачким радним задругама, предузећима и установама дато је 55.412,7 ха обрадиве и необрадиве земље, док је 29.993,4 ха земљишта остало неопредијељено.¹³ Како се види, из Земљишног фонда аграрне реформе и колонизације за Босну и Херцеговину подијељено је, углавном сиромашним сељацима, само 23% од укупне

9 Аграрни прописи у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1946, стр. 16.

10 Ibidem, стр. 13; АБиХ, Фонд Влада НРБиХ (сигн. ВЛБХ), к. 16, година 1946, док. б. 10.153/1946. Табеларни преглед по федералним републикама одсељених Пољака, извезене сточе и покретне имовине, те остављене непокретне имовине са подручја ФНРЈ од 02.11.1946.

11 *Повијест Савеза комуниста Југославије*, стр. 340.

12 Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Нови Сад, 1984, стр. 252; Др Вера Кржишник – Букић, *Политика КПЈ према аграрном и сељачком питању на подручју Босанске крајине 1945–1948. Увод у проблематику аграра и селаштва у раном социјализму*, Бањалука, 1988, стр. 219.

13 Никола Ј. Гаћеша, *н.д.*, стр. 253.

расположиве земље. Под далеко повољнијим економским условима вршено је насељавање у Војводини, гдје је из Босне и Херцеговине колонизирало 13.171 породица са 85.422 душа. Уистину, то је била колонизација Срба, с обзиром на то да су они чинили читавих 98% свих колониста. Тиме је знатно бројчано ослабљена српска национална заједница у Босни и Херцеговини, али је зато ојачана у Војводини, према Мађарима. Настојања власти да и код Муслимана и Хрвата побуде интерес за колонизацију у Војводину остала су без жељеног одјека.¹⁴

У оба случаја вјерски и национални моменат однио је превагу над социјалним интересом. Српски етнички елемент, као ударна снага НОБ-е и револуције, видио је у колонизацији историјску шансу да трајно ријешити егзистенцијалне бриге. Аграрном реформом и колонизацијом из 1945–1948. године је једва 15% сиромашних сељачких породица у Босни и Херцеговини добило одређену величину обрадиве земље, с тим што је у Војводину колонизиран, по основу учешћа у НОБ и револуцији, и извјестан број средње имућних, па и имућних сељака. С обзиром на то да су у босанскохерцеговачким границама мјесни сиромашни сељаци добили просјечно по породици 1,89% ха земље, то објективно није мијењало њихов социјални статус и положај. Аграрном реформом из 1953. по други пут смањен је максимум приватног земљишног посједа на 10 ха обрадиве земље, уз неизбјежне изузетке. Њено провођење није мотивисано циљем да се ублаже неповољне животне прилике макар дијела сиромашне сељачке масе. Експропријацијом вишка обрадиве земље у Босни и Херцеговини од 31.200 ха, уз новчану накнаду, обухваћено је 6.176 посједа. Од тога је подијељено 16.500 ха државним пољопривредним добрима, сељачким радним задругама и општим земљорадничким задругама.¹⁵ Аграрним реформама из 1945. и 1953. у Босни и Херцеговини су укинута крупни приватни земљишни посјед, проширено царство ситних и средњих сељачких газдинстава с неизбјежном тенденцијом даљег уситњавања, постављени темељи развоју социјалистичких друштвених односа на селу, извршене крупне промјене социјалног састава сеоског становништва и радикално смањено, али не и искоријењено, искоришћавање туђе радне снаге. Дубоке промјене у друштвено-економској структури резултирале су коегзистенцијом у пољопривреди приватног, државног и задружног сектора. Највише услова за напредак имао је од стране државе префирирани социјалистички сектор. Бројчано и пространо доминантна уситњена индивидуална газдинства, на која је 1948. године отпадало пуних 97% укупно обрадиве површине у Босни и Херцеговини,¹⁶ била су економски и технички неспособна за ширу примјену модерне технике и технологије у производњи. Таква аграрна посједовна структура је, напротив, поговодила замисли државе да у погодној ситуацији изврши подруштљавање цјелокупне пољопривреде.

Социјалистичка власт пије ријешила аграрно питање као централни проблем препаселењеног села. За то нису постојали објективни услови. Иако је аграрна реформа из 1945. била радикална, нису обезбијењене тако огромне површине обрадиве земље да би се задовољиле основне егзистенцијалне потребе масе сиромашног сељачког свијета. Излаз се налазио у индустријализацији, напретку цјелине неаграрне привреде и планском и континуираном раду на унапређењу пољопривредне производње. Код сиромашног сељаштва није била сазрела свијест о обавези државе да на било који начин ријешити аграрно и сељачко питање. Не треба нас у том погледу завести податак да су надлежне власти биле просто затрпане десетинама хиљада сељачких молби за додјелу земље и колонизацију. То је рађено по инерцији не би ли се искористила указана

14 *Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине*, књига 2, Сарајево, 1990, стр. 21; Никола Ј. Гаћеша, *Исељавање из Босне и Херцеговине у Војводину 1945–1948*. Миграције и Босна и Херцеговина, Сарајево, 1990, стр. 403.

15 *Југославија 1945–1964*. Статистички преглед, Београд, стр. 109.

16 АЈ, Фонд Савет за пољопривреду и шумарство ФНРЈ, сигн. 4–252–1470. Савет за пољопривреду и шумарство ФНРЈ, Годишњи извештај за 1950, свеска 1, Ратарство, Строго поверљиво.

прилика за добијање тако потребног парчета плодне земље. Приближно исто толики дио сиромашних сељака остао је потпуно пасиван, не гајећи ни најмање илузију у могућност да у наслону на државу прошири своје газдинство. Када је завршено провођење аграрне реформе и колонизације изостало је било какво јавно реаговање незадовољене масе селаштва. Није сачуван никакав писмени траг из периода 1945–1953. године да су се сељаци, изузев због државних намета, жалили на небригу државе за системско рјешење проблема њихове трајне егзистенцијалне угрожености и тражили одлучнију државну интервенцију у том правцу.

Социјална политика револуционарног поретка обликована је у духу стратегије општег друштвеног развитка и потреба да се превладају нагомилани социјални проблеми у земљи. Главну обилежје давали су јој напори да се олакшају животне прилике материјално угроженог дијела народа, ублаже имовинске неједнакости и онемогући спекулација и нелегално богаћење. Сљедствено томе држава је предратне земљорадничке дугове од близу 236 милиона динара у Босни и Херцеговини свела на симболичну суму, обавезујући једино имућније сељаке који нису били учесници НОБ-е и револуције на враћање само једне десетине дуга и преузела бригу око социјалног обезбјеђења сиромашног и у рату пострадаога становништва, 151.916 ратне сирочади и 129.524 остале социјално незбринуте дјеце.¹⁷ Прворазредан политички и економски значај имало је ангажовање власти, КПЈ и масовних политичких организација на репатријацији и збрињавању неколико стотина хиљада душа насилно подигнутих и отјераних са својих родних огњишта у току рата и расијаних по Југославији и Европи, чије су куће и друге зграде попаљене и оштећене, покретна имовина опљачкана и имања запуштена.¹⁸

Разореност и опустошеност ионако заостале земље, опште сиромаштво, пријетећа авет глади, поремећеност економских токова с иностранством, комунистичко поимање улоге државе у социјализму и потребе очувања социјалног мира неодложно су налагали примјену метода и средстава у складу с изванредношћу ситуације. Колико је стање било драматично показује један извјештај од 13.07.1945, у коме се констатује да је у Босни и Херцеговини, усљед ратних пустошења, необрађености пространих површина ораница и суше, већина народа економски "исцрпљена до крајњих граница", да у источној Босни људи често сами вуку плуг при орању и да су на ширум подручју Купреса, Прозора и Сарајева регистровани случајеви умирања од глади.¹⁹

Излаз из настале ситуације тражен је у стављању цјелине производње, промета, снабдијевања и расподеле под пуну државну контролу и руковођење, максимирању цијена и строгој рационализацији потрошње. Обавезно снабдијевање градског становништва, радништва и најсиромашнијег дијела селаштва животним намирницама и осталим и производима почивало је на принципу "тко даје више заједници, томе и заједница више даје".²⁰ У прве три поратне године оскудним и нередовним обавезним снабдијевањем храном и индустријском робом по јединственим цијенама и путем дознака обухваћено је "готово цјелокупно становништво Босне и Херцеговине"²¹, да би до 1951. било редуцирано на једну трећину.²² Социјално обезбјеђење огромног дијела егзистенцијално угроженог народа представљало је изванредно велики терет за државу у

17 Статистички годишњак ФНРЈ 1954, Београд, 1954, стр. 355.

18 АБиХ, сигн. МСС, к. 1, година 1945, док. бр. 882/45. Радиограмски извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 18. VI 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд; АБиХ, сигн. МСС, к. 1, година 1945, док. бр. 1093/45. Извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 12.08. 1945. Министарству социјалне политике ДФЈ–Београд.

19 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V–K–XXI/1. Извјештај ПК КПЈ за БиХ од 13.07.1945. ЦК КПЈ–Београд.

20 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, Сарајево, број 3–4, 1952, стр. 308.

21 Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине, књига 2, стр. 21.

22 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, Сарајево, број 3–4, 1952, стр. 308.

условима када је истовремено требало улагати силне напоре да се отклоне многоструке ратне посљедице и поставе темељи привредном и друштвеном развоју. Само 1945–1946. у сврхе социјалне заштите у Босни и Херцеговини утрошено је преко 638 милиона динара.²³ Нормализовање политичког и привредног живота на селу било би скопчано с много већим тешкоћама да су изостали дјеловање КПЈ и масовних политичких организација и државна помоћ у животним намирницама, грађевинском материјалу, стоци, сјемени и пољопривредном оруђу и алату. У току 1945. пољопривреда Босне и Херцеговине добила је од државе помоћи 76.550 комада крупне и ситне стоке, 237.515 комада пољопривредног оруђа, 16.000 тона сјемена, 600 тона средстава за заштиту биља, 10.000 тона концентроване сточне хране и 350.000 комада разних врста серума и вакцина.²⁴ За успјешно савлађивање социјалних и привредних тешкоћа и предупређење већег страдања народа због опште немаштине значајно је допринијела доста обимна помоћ међународних хуманитарних организација UNRRA, CAR и других у храни, одјећи, обући, текстилу, медикаментима, санитетском материјалу и техничкој опреми.

Сређивање општих прилика, уређење особито актуелног питања исхране становништва и стварања предуслова за бржи привредни и друштвени напредак изискивали су силна финансијска и материјална средства. Уска материјална и техничка база друштва и оскудица капитала националног и страног поријекла упућивали су на изналажење изванредног извора државне акумулације. Несумњиви економски и људски потенцијали села и комунистички анимозитет према приватном власништву над средствима за производњу као експоненту капитализма, како је сматрано, објективно су учинили да држава потражи рјешење у оптерећивању сељаштва бременим високих намета и обавеза. У постојећим условима то је био најсигурнији и најуноснији извор државне акумулације. Индустријализација у интернационалним размјерама одвијала се на рачун пољопривреде, у чему се налази коријен супротности и сукоба интереса села и града. Пратили су је, по правилу, економско пропадање сељака до готово потпуног нестајања ситног и средњег сељачког газдинства као у Енглеској и стварање велепосједа способних за примјену савремене технике и технологије у производњи. По томе Југославија није изузетак, у којој је изведена индустријска револуција тек у социјалистичком раздобљу са свим својим предностима и недостацима.

Особени су и специфични југословенски облици и методе економског исцрпљивања села у корист неаграрне привреде и друштвене надградње. Тек на вишем нивоу индустријског и друштвеног развоја долази до ревитализације аграра на модерним техничким и технолошким основама, условљене повећаним потребама нараслог градског становништва за храном, индустрије за сировинама аграрног поријекла и извоза пољопривредних производа ради побољшања платне билансе земље. Наметнуто прекомјерно одливање националног дохотка села у град спровођено је путем обавезног откупа строго утврђених тржишних вишкова пољопривредних производа по нестимулативним цијенама у корист државе, везане трговине, маказа цијена аграрних, индустријских и занатских производа на штету аграра, државног нормирања и контроле услова, врсте и количине узгајања биљних култура, стоке и перади, масовног коришћења бесплатне есооске радне снаге у индустрији, рударству, експлоатацији шумског богатства, пошумљавању голети, мелиорационим радовима, јавним грађевинским радовима, изградњи насипа на ријекама у равничарским крајевима, извођењу пољопривредних радова, акцијама уништавања биљних

23 АБиХ, сигн. МСС, к. 4, година 1945, док. бр. 11139/45. Извјештај Министарства социјалне политике Народне владе БиХ од 03.01.1946. Министарству социјалне политике ФНРЈ–Београд; АБиХ, сигн. МСС, к. 8, година 1946, док. бр. 6899/46. Извјештај Министарства социјалне политике НРБиХ од 15.04.1946. Министарству финансија ФНРЈ–Београд.

24 *Информативни приручник о Босни и Херцеговини*, Сарајево, бр. 3 – 4 за јули–август 1951, стр. 87 и 88.

паразита и изградњи мјесних комуналних објеката, административног укључивања вишка сеоске радне снаге у неаграрну привреду и расписивању народних зајмова.

Обавезе сељака биле су новчаног, натуралног и радног карактера. У новцу је плаћан редован порез, порез на приход од продаје земље и разне врсте такси, попут таксе за сјечу шуме, коришћење државних пашњака и продају стоке. Новчана средства од народа истјеривана су и расписивањем народних зајмова. Од два таква зајма у 1948. и 1950. години слило се у државну благајну Југославије више од девет милијарди динара.²⁵ Више од другог сељаштво је погађао терет често претјерано високог обавезног откупа пољопривредних вишкова изнад законом утврђеног минимума неопходног за живот, социјализација села и масовно коришћење бесплатне радне снаге и запрежне стоке.

Званично је тумачено да обавезни откуп доприноси "ограничавању капиталистичких елемената на селу и економском јачању сиромашних газдинстава".²⁶ Порука је била недвосмислена да ће се сваки отпор сматрати атаком на социјализам и државу и као такав сламати свим расположивим средствима. Оптерећеност материјалним и радним обавезама сељаштво је доживљавало као озакоњење неправедног и бруталног социјалног насиља и пљачке његове имовине. То је у суштини било тачно. Лишени могућности да се организованим путем легално боре за заштиту својих интереса, сељаци су прибјегавали традиционалним средствима отпора да би ублажили посљедице социјалног притиска. Најчешћи облици стихијског индивидуалног сељачког отпора против државних намета били су агитација против откупа, социјализације села и искоришћавања радне снаге, подношење надлежним органима власти бројних жалби, иступање из КПЈ, избјегавања да се обраде планиране површине ораница и држави преда утврђена количина аграрних вишкова, пеубирање љетине, остављање неовршеног жита, скривање хране и других производа и уништавање вишкова производа. На то су се надовезивали поткупљивање па и физички напади на чланове комисије за сјетву и откуп, фиктивно дијељење газдинства, оштећивање и уништавање имовине сељачких радних задруга и масовно бјежање из радних бригада.²⁷

Само у једном случају незадовољство сељаштва прерасло је у организован отпор. Слабо припремљена сељачка побуна у Цазинској крајини²⁸ планула је 06.05.1950. с нереалним планом и процјеном да ће прерасти у општејугословенски устапак за извођење друштвеног преврата и рестаурацију капитализма и монархије на челу с краљем Петром II Карађорђевићем. Није без значаја да је до оружаног покрета сељака дошло на подручју које је у минулом рату задуго представљало јако упориште контрареволуције. Побуна је резултат међусобно повезапог дејства заоштрених унутрашњих односа, специфичних мјесних прилика и утицаја спољног момента. Нема спора да је подвргавање села грубом израбљивању од стране државе акумулирало пезадовољство сељаштва и непосредно га гурнуло у акцију за рушење социјалистичког поретка, по чему излази из локалних оквира. Побуњеничке вође су с разлогом истицале да "нас сељаке данашња власт угуши откупом" и "мобилизацијом радне снаге" и "све нам одузеше".²⁹ Код сељака је сазрела свијест да се социјалном насиљу треба супротставити организованом борбом. Спољни

25 Архив Меморијалног центра Јосипа Броза Тита, Београд, Фонд Канцеларија Маршала Југославије, сигн. КМЈ-III-1-а/9. Извјештај Савезне комисије за упис Народног зајма од 05.08.1948; *Југославија 1945-1964*, Статистички преглед, стр. 279.

26 *Информативни преглед о Босни и Херцеговини*, Сарајево, број 3-4, 1952, стр. 312.

27 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/10. Обавезни откуп житарица у 1949. години. Запажања органа криминалистичке службе ФНРЈ од 19. 12. 1949.

28 Тек након предаје текста чланка Редакцији часописа *Прилози*, аутор је дошао у посјед књиге др Вере Кржичић-Букрић, *Цазинска буна 1950*, Сарајево, 1991. Наша првобитна оцјена о цазинској побуни остаје непромијењена.

29 АЈ. Фонд ЦК СКЈ, синг. V-K-III/9. Извјештај пуковника Сафета Филиповића и Давида Лаушевића од 08..06.1950. о непријатељској акцији у Босанској крајини, Кордуну и Банији.

моменат је само убрзао избијање побуне. Било је то предвечерје корејског рата, када се чинио неизбјежним глобални оружани обрачун између капиталистичког и социјалистичког свијета. Критичност међународне ситуације подгријавала је нереалне наде старих снага и огорченог сељаштва у могућност насилног друштвеног преврата у Југославији.

Цазинска побуна, подвођством Милана Божића, демобилисаног потпоручника Југословенске армије, ограничила се на подручје срезова Цазин и Велика Кладуша, насељене претежно муслиманским становништвом. Од 723 побуњеника било је 674 Муслимана, 12 Срба, 3 Хрвата, 34 непознате националне припадности и читавих 714 сељака. Зна се да је на подручју цазинског среза у побуни узело активног учешћа 41 члан КПЈ, 6 кандидата КПЈ, 37 одборника народне власти, 41 одборник Народног фронта, 12 резервних официра и преко 20 конфидената.³⁰ Значај наведених података не треба прецијенити нити занемарити, с обзиром на то да је у мјестима гдје народноослободилачки покрет није успио у току рата ухватити дубље коријене примјенљиван либералнији критеријум од уобичајеног за пријем у КПЈ и избор у органе власти и у руководства друштвенополитичких организација. И у другим дијеловима Југославије државне економске и социјалне мјере на селу наилазиле су на мањи или већи отпор и дијела чланова КПЈ и појединаца из структуре власти и руководства масовних политичких организација. На подручју среза Цазин побуњеници су, без борбе, у току првог дана заузели једну станицу милиције, разоружали три милиционера, опљачкали три задруге и један магацин жита, демолирали једну школу, спалили архиве три мјесна народна одбора и прекинули телеграфско-телефонске везе Цазина с Великом Кладушом, Бихаћом и Тршћом.

Тек на домак града Цазина наишли су на оружани отпор мањег броја припадника Службе државне безбједности и народне власти, на што су се без борбе повукли према својим селима. У срезу Велика Кладуша и сусједном срезу Слуњ на Кордупу, гдје је истога дана, према ранијем плану, требало да избије побуна, изостала је било каква акција подигнутих сељака.³¹ Како се види, цијела акција је, стварно, имала више обиљежје демонстрације незадовољства сељака и скретања пажње јавности и власти на озбиљне проблеме села, него што је показивала њихову психолошку и борбену припремљеност и ријешеност да силом оружја остваре постављени циљ. Због тога се и могло догодити да војска и органи државне безбједности брзо, али сурово, угуше цазинску побуну, када је погинуло 9 побуњеника. Преосталих 714 учесника побуне је ухапшено. Од тога је војни суд осудио 17 на смрт стријељањем и 217 на робију у трајању од 10 до 15 и више година, док их је 426 кажњено прекршајно на затвор од 3 мјесеца до 2 године с обавезним принудним радом у Руднику угља Бреза.³² Од 16 побуњеника којима је изречена смртна пресуда, касније је за њих 12 најтежа казна преиначена у робију у трајању од 15 година до доживотно.

Под удар репресивних мјера власти дошле су и породице побуњеника, којих је близу 100 казни привремено пресељено из Цазинске крајине на подручје среза Србац.³³ Превирања међу сељацима осјетила су се и на подручју срезова Босанска Крупа, Сански Мост и Босански Нови, гдје је ухапшено 81 осумњичено лице. Истовремено је у срезу Глина на Банији, независно од збивања у Цазинској крајини и слуњском срезу, припремана побуна српских сељака, којих је ухапшено око 100. Карактеристична је оцјена Управе државне безбједности и Јавног тужилаштва РР Босне и Херцеговине, у вези с цазинском побуном, да је Цазинска крајина непоправљив крај "према коме је и прије требало строго поступити".³⁴ Бунтовна Босанска крајина поставила је,

30 Ibidem.

31 Ibidem.

32 Ibidem.

33 Др Вера Кржишник – Букић, *Цазинска буна 1950*, стр. 424 и 426.

34 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V–K–III/9. Извјештај пуковника Сафета Филиповића и Давида Лаушевића од 08.06.1950.

иако у блиједом издању, традицију сељачких отпора, немира, буна и устанака у 19. и 20. вијеку. С обзиром на изванредан друштвени и економски значај откупа аграрних производа апарат власти је наступао одлучно и строго да обезбиједи извршење планова производње и откупа тржишних вишкова животних намирница и сировина пољопривредног поријекла за потребе индустрије, који су се сливали у централизован државни фонд. На масовне сељачке жалбе власти су остале неосјетљиве. Само у изузетним случајевима, по правилу појединцима, смањиване су обавезе.

Тако је у првих седам мјесеци 1950. у Босни и Херцеговини од поднесених 12.000 сељачких жалби повољно ријешен врло мали број.³⁵ Против сељака који нису извршавали обавезе према држави примјењиване су оштре санкције у виду саслушавања, хапшења уз малтретирања, изрицања високих новчаних глоба, конфискације покретне па и непокретне имовине и осуде на тамновање уз принудни рад. Због неизвршавања плана обавезног откупа за 1947. годину у Босни и Херцеговини је покренут судски поступак против 913 сељака, од којих су 272 кажњена, свега 42 ослобођена и за 599 поступак није окончан. При томе их је 110 кажњено новчано, 24 лишена слободе са и без принудног рада, 62 осуђена само на принудни рад и код 76 извршена конфискација имовине.³⁶ Попустити притисцима сељаштва значило би, нема сумње, довести у питање концепцију друштвеног и привредног развоја, изложити градски живаљ и становништво пасивних крајева страдањима усљед несташице животних намирница и изазвати нежељене унутрашње поремећаје и потресе.

Увођење прогресивног пореза на доходак, ослобађање од обавезног откупа власника газдинстава величине до 1 ха, односно касније до 2 ха,³⁷ материјално збрињавање сеоске сиротиње и инвалида, оснивање ђачких кухиња, пружање помоћи за отклањање ратних посљедица и исхрану становника пасивних крајева, мјере за унапређење пољопривреде, сузбијање заразних болести и унапређење просвјете и културе, као важне компоненте социјалне политике од посебног значаја за сељаштво, нису могли покрити економско исцрпљивање села. Материјалне и радне обавезе сељака према држави вишеструко су надмашивале улагања друштва у напредак сеоске средине. То је погоршавало ионако тежак положај и животне прилике сељачког свијета. Било је очигледно да се прекоmjерна оптерећеност села разним наметима негативно одражава на куповну моћ сељака и на напредак пољопривреде за чијим се производима стално осјећао недостатак. Зато је тражен начин да се сељаштво мотивише за унапређење производње и повећање продуктивности својих газдинстава. С тим циљем успостављена је институција везане трговине, која се заснивала на уговарању предаје држави под повољнијим условима тржишних вишкова аграрних производа у приватном власништву, за што се у замјену добијала по нижим јединственим цијенама потребна индустријска роба. Контрахирање ће средином 50-их година прерасти у кооперативни систем између социјалистичког и приватног сектора, у чему се видио пут за постепено ненасилно подруштљавање пољопривреде и процеса проширене репродукције. Класни економски герилски рат између сељаштва и државе потрајао је више година. Престао је по укидању основних државних терета и након слома политике принудне социјализације села. Но, и после тога остали су, како ћемо видјети, озбиљни узроци за сељачко незадовољство економском и аграрном политиком државе.

Економску политику Југославије одредиле су дате историјске околности, комунистичка интерпретација марксистичког учења о друштву и баштина изградње социјализма у Совјетском

35 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/13. Информација о откупу бијелих житарица у ФНРЈ од 29.08.1950.

36 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, сигн. V-K-VII/6. Преглед казни у вези с откупом жита у 1947. години.

37 Др Вера Кржишник-Бухић, *Политика КПЈ према аграрном и сељачком питању на подручју Босанске крјаине 1945-1948*, стр. 302.

Савезу. Основу су јој чинили уништење капиталистичких посједовних односа, национализација псаграрне привреде, очување ситних и средњих сељачких газдинстава и ситног власништва у занатству и краће вријеме у трговачкој и грађевинској дјелатности, стварање социјалистичког пољопривредног сектора, развој општег земљорадничког задругарства, неуспјела социјализација села, индустријализација земље и планска централизована нетржишна привреда. Прихватање Љењинове теоретске поставке и совјетске праксе прије усвајања концепције нове економске политике да су робноновчани односи неспојиви с друштвеним бићем социјализма допринијело је успоравању развоја продуктивне и конкурентне привреде. Супротно томе, постављање привреде на планске основе зауздало је приватну пословну стихију и одлучујуће упливисало на брже унапређење производних снага и прелладавање заосталости. У периоду до 1953. године, након обнове земље, постављени су темељи снажној индустријализацији, урбанизацији, изградњи социјалистичког друштва ослобођеног наслијеђене архаичности и друштвеног, привредног и културног уједначавања интегралног југословенског простора. За то су постојали необично повољни природни услови, с друге стране су као ограничавајући фактори снажно дјеловали затечени нисак ниво развитка производних снага, изтражени недостатак стручних кадрова свих профила и надасве подређеност друштва и привреде политици. Не може се спорити основаност владајуће доктрине и праксе да друштвени и привредни преображај и прогрес леже у индустријализацији, напретку електропривреде, изградњи модерних комуникација и експанзији образовања, науке, културе и здравства. Таква политика је учинила да се запостави унапређење пољопривреде, од које је 1948. године зависила егзистенција више од двије трећине становништва у Југославији и 71,8% у Босни и Херцеговини.³⁸ Одређени напори на том пољу, какви су извођење мелиорационих радова у крашким пољима, снабдијевање сељака са сортним врстама сјемена, расном приплодном стоком и пољопривредним оруђем, увођење гајења нових биљних култура, помоћ за обнову сточног фонда, оснивање пољопривредних машинских станица, сточарских фарми, ергела и воћних расадника, обезбјеђење кредита и подизање стручног кадра, ни по ширини ни по дубини нису били таквог карактера да изазову преврат у аграрној производњи. Због тога се аграр задуго неће ослободити пупчане врпце застарјелости привређивања.

Са спровођењем друге аграрне реформе 1953. године затворен је круг једне погрешне и неуспјеле аграрне политике. Њене посљедице осјећаће се дуго после тога. Политички и државни врх власти, остајући неповјерљив према приватном сектору и зазирући од могућности уздизања слоја имућних сељака по основу проширења властитог посједа куповином земље од осиромашњених сељака и стварања у области аграра класичних облика искоришћавања туђе радне снаге, какви су надничарски, наполичарски, најамнички и слични односи, видио је само једну страну комплексног сељачког питања. Тиме је мотивисано спровођење обадвије послеријатне аграрне реформе. Далеко важније било је како изнаћи оптимално рјешење за обезбјеђење социјалне сигурности армије сиромашних и раскућених сељака. Законско ограничење горње границе приватног земљопосједа није имало никаквог утицаја на заустављање процеса убрзаног раслојавања и пауперизације села. Мале могућности неаграрне привреде у периоду 1945–1953. да масовније апсорбује слободну сеоску радну снагу осуђивали су ову да остаје на селу и живи у немаптини па и биједи, стрпљиво чекајући погодну прилику да се запосли у социјалистичком сектору, ослободи егзистенцијалних брига и осигура потомству извјеснију будућност. Услед тога се интензивира атомизација пољопривредних газдинстава, економски неспособних за унапређење производње и за обезбјеђење својим власницима солиднијих животних услова.

³⁸ *Југославија 1945–1964*, Статистички преглед, стр. 97; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, Сарајево, 1973, стр. 69.

За само пола деценије, од 1948. до 1953. године, у Босни и Херцеговини се увећао број индивидуалних пољопривредних газдинстава за 88.000, не губећи на интензитету ни касније.³⁹ Нова аграрна политика, озваничена почетком шесте деценије, почивала је на реafirмацији значаја општег земљорадничког задругарства и социјалистичких пољопривредних добара за друштвени и привредни напредак и препород села. Тада се прелази на тржишне односе код приватног сектора, уз задржавање извјесне државне регулативе и контроле. Сматрано је да ће то подстицајно дјеловати на приватну иницијативу, повећање продуктивности и унапређење пољопривреде. Међутим, остало је системски неријешено питање откупа аграрних тржишних вишкова. Држава је стављајући тежиште на индустријализацију и водећи конзервативну и назадну аграрну политику, избјегла да, по узору на САД,⁴⁰ обезбјеђењем повољних кредита, намјенским субвенцијама и компензацијама, паритетом цијена пољопривредних, индустријских и занатских производа и услуга и путем обавезног откупа тржишних вишкова стимулише приватну иницијативу и активније и смишљеније се ангажује на унапређењу пољопривреде. Мјере које су предузимане на том плану имале су парцијалан и пропагандни карактер. Просперитетна пољопривреда није се дала замислити без просвијетљених и стручно солидно образованих произвођача. У југословенском случају сасвим је изостало планско и систематско стручно уздизање сељакâ. Све то се сплело у чворни узрок вишедеценијске дубоке аграрне кризе. Израз тога стања био је енормно ниске цијене аграрних производа, драстична редукација производње и запуштеност и опустјелост огромног броја сељачких газдинстава. Због неповољних услова пласмана тржишних вишкова широке размјене попримила је појава остављања љетине, у првом реду поврћа, воћа и траве, да пропада на њивама, у воћњацима и ливадама. Између произвођача и градског потрошача ускочио је, поред државе, нелегални купац, који и једне и друге израбљује. Чак и за југословенске услове ниског животног стандарда пољопривредно занимање је постало нерентабилно. Услед тога ће моћна матица ријеке сеоских миграната потећи у правцу градова и једним рукавцем од почетка 60-тих година на западноевропско и прекоокеанско тржиште рада. Под утицајем великих људских губитака у току рата, иселјавања Нијемаца и Мађара, репатријације из Босне и Херцеговине 14.088 Пољака у Пољску и 202 породице Чеха и Словака у Чехословачку и интензивних миграционих кретања темељито се мијењала демографска и социјална слика Босне и Херцеговине, која се у периоду 1945–1981. преображава из аграрне у индустријску земљу. У вези с тим нагло се смањује удио сеоског у укупном становништву са 71,8 у 1948. на 62% у 1953. и свега 16,7% у 1981. години. Званични статистички податак да су почетком 1961. године мигранти чинили 28% целокупне босанскохерцеговачке популације не одржава реално стање. Миграциона кретања била су кудикамо интензивнија и имала су далеко масовнију базу него што се да закључити на основу горњег податка. Радним акцијама изван мјеста сталног боравка било је обухваћено на стотине хиљада грађана. Знатан број сељака, не напуштајући трајно село, радио је као сезонска и стална радна снага у неаграрним привредним дјелатностима, као што су се сеоска дјеца у не малом броју школовала у градовима. Осим тога дио грађана се пресељавао у друге републике. Између 1948. и 1961. године смањен је удио сеоског у укупном становништву за 22%. Такође се непрестано у развијеније градске центре сливао дио живља из мањих градова и вароши. За нашу тематику особиту важност има чињеница да је 1961. године у Босни и Херцеговини од укупног броја миграната отпадало

39 Информативни приручник о Босни и Херцеговини, број 3–4 за јули–август 1951, стр. 87 и 88; Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972, стр. 104; Југославија 1945–1964, Статистички преглед, стр. 121.

40 Хенри Бемфорд Паркс, Историја Сједињених Америчких Држава, друго издање, Београд, 1986, стр. 641 и 699.

69% на селаштво и 9% из мјешовитих насеља.⁴¹ Убрзана деаграризација Босне и Херцеговине изазвала је рурализацију градова, које је преплавилa експанзивна селачка стихија у потрази за сигурнијим изворима егзистенције и за еманципацијом и афирмацијом. Без те свјеже енергије урбана средина не би била кадра да изведе тако брзо реструктурирање друштва и привреде и оствари општи прогрес и полет. Како се село убрзаним темпом расељавало и растерећивало социјалних брига, тако су градови постајали бременитији социјалним проблемима стамбеног, здравственог, школског и осталог комуналног карактера, у чије је рјешавање инвестиран огроман капитал. Правце миграционих токова одредили су социјални и неекономски мотиви. Далеко највећи број миграната с босанскохерцеговачког подручја селио се у Србију и Хрватску, одакле је потицао и претежан дио досељеника у Босни и Херцеговини. У Србију и Хрватску су највише мигрирали Срби и Хрвати, као што су међу досељеницима у Босни и Херцеговини најбројнији били Муслимани из Србије, Хрватске и Црне Горе.⁴² Конфесионално и национално престојаванье снага и њихова хомогенизација нису остављали мјеста сумњи да неизбјежно предстоји расчипћавање неријешених историјских проблема. Паралелно с тим узимао је све већег маха прогресиван процес склапања национално мјешовитих бракова, који је значио негацију вјерске и етничке подвојености и супротстављености народа као преживјелог наслеђа прошлости. Изгледала да наступа ера етничке интеграције југословенског друштва, с чиме се нису мириле конзервативне духовне и свјетовне снаге. Без обзира на све слабости и недостатке општа стратегија друштвеног и привредног развоја земље отворила је неслућене могућности да армија сиромашних и раскућених селака нађе спас од немаштине, биједи, непросвијетлености и заосталости сливањем у градове и индустријске центре и запошљавањем у неаграрним привредним дјелатностима. Социјалистичка власт је, гледано шире, створила битне друштвене и економске претпоставке да се селаштво извуче из сеоских забита, социјалног незнања и духовне и политичке изолације и закорачи стазама еманципације и прогреса. Аграрну пренасељеност села временом ће замијенити опустјелост огромног броја селачких газдинстава. Та интернационална појава може се пратити од првих буржоаских револуција у Европи до нашег доба.

Социјалистичку епоху обиљежава револуционарни преврат и експанзија просвјете, науке и културе, којима је, сагласно идеолошким и политичким захтјевима и друштвеним потребама новог доба, намијењена улога да проширују човјекове спознајне хоризонте, подижу тако неопходан стручни кадар, разгарају стваралачке енергије и изведу социјалистички артикулисан културни и духовни препород народа. С правом је сматрано да то представља битан услов општег напретка. Демократски карактер просвјетне политике највише се огледа у одвајању школе од цркве, обезбјеђењу грађанима, без обзира на социјалну, етничку и вјерску припадност, бесплатног школовања на свим ступњевима и увођењу обавезног основног образовања за популацију животне доби од 7 до 14 година. Заостала друштвена стварност наметала је нужност да се силом принуде искоријене нека преживјела схватања и обичаји, као у случају законске обавезности основног школовања и забране муслиманским женама да носе ферецу и зар. У неизбјежном судару жилаве традиције и експанзивног духа модерног доба срушен је бедем конзервативизма, чији преостаци данас дјелују анахроно. Код становништва је постепено сазријевала свијест о значају образовања и просвјетивања за индивидуалну и општу афирмацију. Резултат инаугурисане просвјетне политике и те спознаје био је да су школовање дјеце и богатство облика и садржаја духовног живота попримили обиљсја широког просвјетитељског покрета.

41 АБиХ, Фонд НВБХ, к. 16, година 1946, док. бр. 10.153/46. Табеларни преглед по федералним републикама одсељених Пољака, извезене стокe и покретне имовине, те остављене непокретне имовине с подручја ФНРЈ од 02.11.1946; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 20, 60 и 73.

42 *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 20, 66 и 73.

Завршетак другог свјетског рата Босна и Херцеговина је дочекала као неразвијена аграрна земља, у којој је тек сваки трећи становник био писмен. Тај однос је био неупоредиво неповољнији на селу него у граду. Нова власт је показала одлучност да путем организовања аналфабетских течајева искоријени неписменост. На тај начин је за краћи период описмењено више стотина хиљада одраслих грађана. Захваљујући томе и проширењу мреже основних школа неписменост је до 1953. сведена на 40%. При томе је неписменост жена била већа за скоро три пута него мушкараца.⁴³ У послеријатном периоду школство у Босни и Херцеговини доживљава снажан полет. Од 1939. до 1953. повећао се број основних школа за близу два пута, ученика за више од три пута и учитеља и наставника за свега 19%. Стално побољшавање услова за просвјетно уздизање становништва пратило је константно опадање дијела дјеце необухваћене обавезним основним школовањем, тако да је 1961. износио 30% популације животне доби од 7 до 14 година. Развој средњег школства текао је успоренијим темпом, код кога се од 1939. до 1953. године повећао број школа за 45%, ученика за 62% и наставника за 29%. Високо и више школство у Босни и Херцеговини није имало традиције. Прва и једина свјетовна факултетска институција основана је тек 1940. Зато ова врста образовно-васпитних установа свој развој и напредак дугују социјалистичком добу, чији се број до 1953. увећао на 11 са 3.957 студената и 467 професора и предавача.⁴⁴ Укоријењена схватања о подређености мјеста и улоге жене у породици и друштву представљала су велику сметњу равноправном третману женске и мушке дјеце у питању образовања. Ипак, и на том пољу видљив је напредак. Док је 1939. у основним школама број ученица у односу на ученике био мањи за готово четири пута, дотле је 1953. та разлика сведена на свега 34,5%. Много неповољније стање у томе погледу владало је на вишим ступњевима образовања, гдје је бројчани однос био 1:3 у корист ученика и студената.⁴⁵ Наглашена дефицитарност у просвјетно-педагошком кадру и афирмисаним научним ствараоцима компензирана је путем система скраћеног школовања, ангажовања учитеља и наставника са завршеном педагошком школом за предаваче у вишим разредима основних и средњим стручним школама, постављањем израслијих стручњака с педигреом учесника у НОБ-и и револуцији за професоре и предаваче на факултетима и вишим школама и широке примјене хонорарног рада. Оптерећеност учитеља, наставника и професора часовима и предметима била је општа појава. Дода ли се томе општи недостатак уџбеника и наставних помагала и нефункционалност и слаба опремењеност школа и факултета није тешко закључити да је школство на свим нивоима патило од импровизација и екстензивности.

Културни живот одликовали су богатство садржаја и форми и необичан интензитет. Одвијао се посредством школа, библиотека, читаоница, народних и радничких универзитета, музеја, уметничких галерија, позоришта, културно-просвјетних и културно-умјетничких друштава, издавачких предузећа, књижара, спортских друштава и клубова, масовних политичких организација, професионалних удружења, штампе, радија, покретних изложби, зидних новина, предавачких трибина, кружока, курсева и читалачких група. Неке од тих институција по први пут у историји налазе своју примјену, док су за село до тада у већини представљали непознаницу. Попут образованог система и културна дјелатност се налазила у служби просвјешћивања, културног уздизања и политичког одгоја становништва у социјалистичком духу. Препородилачки дах заплуснуо је и најзабаченија мјеста. Смишљено, организовано и континуирано су кроз пјесму, игру, слику, симболе, писану ријеч и живи говор глорификовани НОБ и социјалистичка револу-

43 *Материјални и друштвени развој Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине 1947–1980*, Сарајево, 1982. стр. 22; *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 71.

44 *Материјални и друштвени развој СР Босне и Херцеговине 1947–1972*, стр. 144.

45 *Ibidem*, стр. 144.

ција, изградња социјализма и истакнутије политичке и државничке личности, развијена солидарност међу људима, разгаран оптимизам у будућност и подстицано радно такмичење и прегаљаштво. Вјековно међусобно неповјерење, супротности и сукоби и духовна и физичка гетоизација по критеријуму конфесионалне и националне припадности постепено спљашњавају и губе смисао. За сељаштво је типично да се спорије ослобађало традиционалних обичаја и начина живота. Његова главна духовна храна и начин умјетничког изражавања и даље остају усмена народна књижевност, предања, легенде, игре, пјесме, примијењена умјетност и вјерски обреди. Ипак, напори власти да народ отргне из свијета незнања и предрасуда и задоји га просветитељским идејама, масовније школовање и запошљавање сеоског живља у градовима, снажне миграције, изградња комуникација и живље привредне, политичке и културне везе између села и града синхронизовано су дјеловали на све видљивије разбијање духовне и културне затворености, обogaћивање културног живота и прожимање модерних и традиционалних културних вриједности. При томе су градском утицају била јаче изложена сеоска насеља ближа комуникацијама и урбаним центрима него пасивнија. Израз насталих квалитативних промјена су изградња школа, домовна културе и комуналних објеката, постепено електрификација и оснивање библиотека, читаоница и културних друштава. Најмукотрпније се афирмисала писана ријеч. Само ријетки знатижљивији сељаци су нередовно читали штампу, политичке списе и белетристику. За осталу неписмену, неуку и комотну сељачку масу већу вриједност је имао живи говор. Отуда не изненађује да је бесплатно упућивана штампа на село често завршавала непрочитана у продавницама земљорадничких задруга, гдје се користила за паковање робе купцима. Остварени културни напредак не би се дао замислити без изградње широке мреже културних институција, развијене издавачке дјелатности и замаха масовних медија. Крајем 1952. године у Босни и Херцеговини је било 1.904 народне, научне, стручне и школске библиотеке, 10 музеја, 145 биоскопа са 6,5 милиона гледалаца, 5 професионалних позоришта с 307.000 посјетилаца, 1 радио-станица и само 27.000 радио претплатника. Исте године штампано је 456 књига и брошура у близу два милиона примјерака, 24 листа у 118.000 примјерака и 37 часописа у 126.000 примјерака.⁴⁶ Из политичке опортуности одобрена је 1945. године обнова рада предратних националних културно-просвјетних друштава и то код Срба "Просвјета" и код Хрвата "Напредак" и "Сељачка слога". Код Муслимана је умјесто предратних друштава "Гајрет" и "Народна узданица", просрпске и прохрватске оријентације, основан "Препород". Посредством ових друштава настојало се да, поред осталих облика дјеловања, ојача утицај КПЈ у народу и неутралише уплив поражене грађанске идеологије и политике. Накнадно ће се показати да националне институције нису погодно средство за остварење комунистичке националне политике, па су у априлу 1949. насилно угушени "Просвјета", "Препород" и "Напредак".⁴⁷ Насупрот томе Хрватско културно-просвјетно друштво "Сељачка слога" наставило је и даље с радом као тренутно најпогоднији облик посредством кога је револуционарна власт настојала да политички овлада хрватским сељаштвом, које је, ослоњено на Католичку цркву, најдуже истрајавало у отпору новом поретку. Судбину "Напретка", "Препорода" и "Просвјете" нису дијелила ни културно-просвјетна и културно-умјетничка друштва националних мањина, за која се реално претпостављало да ће бити у служби легитимне власти. Функцију трансмисије КПЈ најпотпуније су остваривала наднационална културно-просвјетна и културно-умјетничка друштва, масовно оснивана послије ослобођења. Неравномјеран територијални размјештај културних институција условљавали су економски и културни фактори, чија је највећа концентрација била у већим градским и индустријским центрима.

46 Ibidem, стр. 148–150.

47 *Ослобођење*, Сарајево, број 772 од 15.IV 1949., стр. 2. Салко Назеичић, *Престанак рада "Просвјете", "Напретка" и "Препорода"*.

Политички живот се, иако програмски без алтернативе, одликовао необичном динамичношћу и интензивношћу, обухватајући буквално све одрасле грађане и школску омладину. Уставно и законско санкционисање националне равноправности, изједначавање грађана у правима, еманципације жене и слободе мисли, говора, збора, удруживања, акције и штампе није сметало политичком и државном ауторитету да појединцу и цјелини друштва наметне политичку контролу и стегу и драстично ограничи људска права и слободе. Легално постојање и дјеловање политичке опозиције у принципу није прихваћено. Изузетак чини 1945–1948. године, када је из тактичких разлога дозвољено политичкој опозицији, у лику обновљених грађанских политичких странака, Социјалистичке партије Југославије и Социјалдемократске странке Југославије, да егзистира као музејски експонат без стварне могућности за несметано испољавање и утицај на друштвене токове. Конфронтација капитализма и социјализма, марксистичко учење о диктатури пролетаријата и догматска комунистичка идеологија изнедрили су ауторитарни систем владавине и политички монизам. На комунистичкој идеолошкој и програмској платформи дјеловали су под руководством КПЈ Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине – касније Народна омладина, Јединствени синдикати радника и намјетеника и Савез бораца НОР-а.

Масовне политичке организације социјалистичког усмјерења осниване су у свим селима, градовима, индустријским центрима и на радилиштима. Почетком 1948. године само Народни фронт у Босни и Херцеговини бројао је преко један милион чланова. Револуционарни нуклеус друштва и апсолутни хегемон власти била је КПЈ. Чиновски комунистички пропагандни механизам подигао је на ноге цјелокупан народ да егзалтирано демонстрира своју оданост социјализму, КПЈ и врховном вођи Југославије Јосипу Брозу Титу. Ритуалне опште, регионалне и локалне свечаности, митинзи, манифестације, зборована, конференције и прославе непрестано су се смјењивале као на бесконачној филмској траци. Повода за то било је напретек. Социјалну подлогу социјализма чинила је политократија, управљачка структура, војска, полиција, чиновнички апарат и радничка класа. По догматском класном критеријуму сељаштво је само зато што је било у посједу производних добара сврстано у табор природних противника социјализма. Одабрани припадници сељаштва у представничким органима власти допиру, по правилу, једва до општинског и рјеђе до средског и окружног нивоа. На тим мјестима су се добијале само директиве које је требало оживотворити. Лојалност, оданост и ћутање интелигенције обезбјеђиване су примјеном опробаних средстава јефтине корупције, притисака и репресије, тако типичних својстава сиромашних и недемократских друштва.

О реду, миру и политичком стању на селу бринули су комунистичке и масовне политичке организације, сеоски представници у мјесним и општинским органима власти, приучени службеници земљорадничких задруга, матичних уреда и поште, сеоски крчмари, просвјетни радници, милиција и конфиденти. Они су били очи, уши и савјест револуционарне власти. Изградња социјалистичке свијести грађана и тотално политичко интегрисање становништва без обзира на социјалну, националну и вјерску припадност и идеолошка и политичка убјеђења су институционализовани. Спровођени су путем планске, организоване, системске и интензивне дјелатности КПЈ, трансмисоних политичких организација и друштвених удружења, културних и научних институција, школа, факултета, васпитних и других установа, предузећа, војске, радних акција, курсева семинара, читалачких група, изложби, предавања, политичких, културних и спортеких манифестација, штампе, радија, филма, публицистике, књижевности, музике, сликарства, колективних излета и љетовања, свечаних академија, војних смотри и културно-забавног живота. Захваљујући томе свијест становништва је увелико догматизована, којим је владајући стратум друштва социјално, политички и духовно суверено загосподарио. Извјесно је да су на селу форме политичког дјеловања биле знатно редуциране и садржајно сиромашније него у граду због ниског образовног и културног нивоа и изолованости сељаштва од градских центара.

Будимир Миличић

**A VIEW ON SOCIAL CIRCUMSTANCES IN VILLAGES
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945–1953**

S u m m a r y

The strategy of socialistic alteration of village in Bosnia and Herzegovina between 1945 – 1953 relied on the class and ideological concept of solving the agrarian and peasant issues. In order to achieve such a goal a number of concepts were applied in consecutive succession such as the general concept of cooperative farming movement, state owned agricultural estates, implementation of socialistic methods in rural areas and the cooperative system between the state owned (socialist) and the private sectors. The agrarian reforms in 1945 and 1953 went on with the same goal in mind. After these reforms 141.703 hectares of arable land covered by 24.655 estates were expropriated as a surplus over allowed land maximum on the territory of Bosnia and Herzegovina. In this way only 15 per cent of the poor peasants acquired portions of land, but it was usually not enough to provide them with the more dependable living conditions. It is interesting to note that 98 per cent of 85.422 persons colonized in the regions of Vojvodina were of Serbian nationality. The changes in ownership in agriculture meant banning of large private owned estates, and the co-existence of private, state owned and cooperative sectors. In 1948, 97 per cent of the total amount of arable land were the individual, private owned estates. The governing social and economic circumstances, burdened with many problems accumulated throughout the history of these parts, led the state to make village as the extraordinary resource of national capital accumulation for a longer period of time. Peasantry reacted in the passive resistance against state imposed taxes and social violation. The only case of the armed rebellion took place in the Cazin, Region on May 6, 1950, but it was ruthlessly crushed down. When the emphasis was shifted on industrialization, the development of agriculture was neglected despite the fact that in 1948 even 71.8 per cent of population lived on agriculture. Nevertheless, the industrialization, a progress of non agricultural branches of economy, closer ties between urban and rural areas and a strong cultural reawakening opened up new perspectives for the peasantry. It managed to overcome its poverty, illiteracy and backwardness and to send armies of its poor peasant sons and daughters into cities and industrial centres seeking employment. Political life in the urban areas was extremely lively and intensive although it was not allowed to have any alternatives to the ruling ideology. Political awareness and integration of population were given institutional framework. Thanks to such a situation the leading stratum in the society was able to rule without opposition in social, political and spiritual aspects of life.